

**ХАМЗА
ЕСЕНЖАНОВ**

**АЛТЫ ТОМДЫҚ
ШЫҒАРМАЛАР ЖИНАҒЫ**

«ЖАУҒЫ» БАСПАСЫ

**ХАМЗА
ЕСЕНЖАНОВ**

ЕКІНШІ ТОМ

АҚ ЖАЙЫҚ

ТРИЛОГИЯ

АЛМАТЫ — 1978

Каз 2
Е 79

Құрастырушы
Әлихан ЕСЕНЖАНОВ

Е $\frac{70303\ 171}{402(07)-78}$ доп—78

© «ЖАЗУШЫ»—1978

ЕКІНШІ КІТАП

ШЫҢДАЛУ

ҮШІНШІ БӨЛІМ

Ұзын аққан, міне, Еділ мен Жайығың
Талай ерлер өрлей салған қайығын...

Сәкен.

БІРІНШІ ТАРАУ

1

Қара Оба болысының жері байтақ — бір жағы Жайық, бір жағы Есен Аңқатысының басына қарай ойысып, жалпақ жатқан Жымпиты даласымен ұштасып кетеді. Атпен жүрсе айналасы әлденеше күндік бұл самиан сардаланың құбыла беті қырат та, арқа жағы ойпаң. Сан түрлі шөп өсетін құйқасы кілемдей қара топырақты осы жазық алапты үстінен шықпасаң көрінбейтін терең-терең сайлар мен ұзын-ұзын өзендер ғана жарып өтіп Жайыққа құлап жатыр. Тауы да жоқ, орманы да жоқ тақтайдай дала; алыстағы аласа адырлар мен жұмыр бел жонайттарының үстін жаз күні қалтыраған сағым орап алып, көкжиекпен тұтасып жатқан теңіздің төріндей етіп көрсетеді; ал қыстыгүні: белесі мен обасын, ойпаты мен саласын қартадай сары қар бүркеп, бетіне көз аялдар қарасыны аз күн астында тұтасып жатқан шетсіз бір-ақ аяң.

Жайық бойын мекендеген шоғын-шоғын Кердерілер мен Тамалар көше жайлап мал жайып, жиегіне шұқылап егін егіп бұл ұшан теңіз шұрайлы өңірдің бір қолтығын да игерерлік емес-ті. «Бұл жерге өнегелі өмір үлгісін көрсететін егіншілік ісіне жетік ел қондырсаң күрлеген өлкеге айналар еді» деп көксеген көрі Бақытжан Екінші думаның мәжілісінде: «Ресейдегі қалың шаруа ағайындардың жері жоғы бізге де батады, біз оларға ығысып жер беруге әрқашанда әзірміз», деген-ді. Бірақ ағайыншыл Бақытжанның адамшылығын ескеріп, оның өнегелі өмірді көксеген тілегіне

сай қоныстану болған жоқты. Әлсізді жаншып, теңдік тілегенді езіп үйренген отаршыл үкімет 1900 жылдары тап сол ұлан байтақ жерге топырлатып «ел қондырды». Бұл, әрине, жер иесі қазақ елінің қалауымен де, қоныстанушы қарашекпеннің тілеуімен де жүргізілген іс емес-ті. Помещиктер мен шіркеу иелерінің, құлақтар мен шен-шекпенділердің жері мен суына «біз де адамбыз» деп көз алартқан шабаталы шаруалар көшіру тізімінің нақ басына ілікті де, көгендеген қозыдай вагонге тиеліп әкелініп кең сақыраға бір-ақ ақтарылды. Ол желкесінен ұстап отарбаға малша тиелген мұжықтардың көбі бір соққыдан екі соққы жеген «хохолдар» еді. Қазақты киргиз деп кеткені сияқты, бұл украиндықтар да ол күнде өз аты өзіне бұйырмай хохол (айдарлы) атанған болатын. Әрине, бұларға Жайықтың оң жағасын бүтіндей иемденіп қалған казак-орыстардың арасынан орын «ауысқан» жоқ, «бар, ана киргиздармен қырылысындар» дегендей, бұл Украина егіншілерін әміршілер қазақ жерінің қақ ортасына — үлкен өзеннің қорғансыз жатқан арғы бетіне апарып тастады. Сөйтіп қазақ даласы ескі Қара Оба болысының жерінде Федоровка, Богдановка, Покатиловка, Алексеевка, Долинка, Керенка, Павловка деген селендер пайда болып еді.

Басында жер қожасы Кердерілермен қонысты тартып қонған қарашекпендер арасында қырық пышақ ұрыс-талас та, жазы-қысы үзілмейтін дау-жанжал айтыс та болып жүрді. Бұл, әрине, жер-су жетпегендіктен емес, түсінісудің тапшылығынан туған егес еді. Бірте-бірте ішкі беттен келген бейнетқор егінші елдің жер жыртып, егін еккенін, қала боп үй салғанын, мектеп ашып бала оқытқанын көріп қазақ еңбекшілері де кәсіпке араласа бастады, бірден екі отырықшылық тұрмысқа қарай бет алды. Айлар, жылдар өтіп жатты. Жері мен суы, базары мен кәсібі аралас бұл көрші қонған қарашекпендер мен қазақ ауылдары мидай араласа бастады. Таныстықтан тамырлыққа жол ашылды. Қазақ тілі мен орыс тілі егіз тілге айналды. Келе-келе өгей ұлдай патша үкіметінен көз түрткі болып өскен бұл жағадағы ұлты басқа екі ел ағайынды адамдай қол ұстасып, басына бостандық, еліне теңдік алу күресіне бірге аттанатын күн де туды.

Орал ойранынан кейін Әбдірахман Қара Обаға ай жарым дегенде оралды. Бірақ ол Жайық жағасындағы өзінің аулына да, адамы шетінен таныс Федоровка селосына да бармай, қырдағы Әжі ағашына келді. Әжі ағашы Богдановка селосының түбінде, ертеректе ел жайлап, қазір шабындыққа айналған шөбі мол, суы тұщы, ауыл табанынан қырғарырақ тұрған бір тамаша сала еді. Былтырдан қалған бір кебен пішен мен жапанда тұрған жалғыз ағаш жолаушыға аялдау үшін әдейі қойғандай — түбі әрі көлеңке, әрі ық.

Күн кешке айналған шақ-ты, күндізгі ыстық алдақашан бөсеңсіп, ағаш түбі тіпті салқын тартып қалыпты. Әбдірахман сол көлеңкесі ұзарған ағаштың саясына етбеттеп жатыр. Даланың мұрын мейірін қандыратын қышқылт жұпары — киік отын иіскеп-иіскеп қояды. Он бес шақырым жер жаяу жүріп келген адамға көкорай үстінде көлбеп дем алған қандай жақсы! Ол Қаленнің мінгізіп жіберген атын да, ат алып қайтуға қасына қосқан баласын да «Қырық үйдің» жерінен асқан соң, Ащыбұтақтан кері қайтарып жіберген. Көлденең көрген адамға майданнан қайтқан солдат сияқты: сақал-мұрты қырылмаған, етігінің жұлығы аппақ, күнге күйген сұр гимнастеркасының түсі қуарған ақ шатыр сияқты, үсті де шаң-шаң. Бірақ ол кездескен адамға: «Мына бір қыстан қалған пішенді мал бүлдірмесін деп орлай келіп едім, күн де ыстық болды. Әбден қалжырадым...» демекші. Бұған жұрт нанарлық та. Не көп майданнан қайтқан солдат көп, — олардың ел шаруасынан ала бөтен көзге түсетіні де күнге күйген гимнастеркасы мен әскер етігі және бәрі де бірнеше жыл қолына тимей, азапты соғыстың құшағында жүрін азып, сағынып зар болған үй шаруасына өші бардай-ақ жан-тәнімен кірісіп кеткен. Қай селоны алсаң да үй төңірегін тараштаған, шалғы көтерген, ат суарған, арба оңдап жатқан солдат киімді шаруадан көз сүрінерлік. Қазақ ауылында бір-екі жылдан бері сұр шинель мен сұр гимнастерка киген шаруалар толып кетті.

Сөйтіп Әбдірахман «ор қазған солдат киімді шаруа» болып жалғыз ағаш түбінде дем алып жатты.

Жусанын иіскеп, бетегесін жастық етіп талай аунаған, жаз күндерінде жылқы күзетіп талай түнеген бұл кіндік кескен жер елі мен үйін сағынған Әбдірахманға салулы төсек, салқын үйдей көрінді. Ол әлдене-

ше рет аунап түсіп, етбетінен де, қырынан да жатып Қара Обаның кешкі сағым орай түскен жасыл қырларын көзі тойғанша қарады; шалқалап жатып айдын шалқар аспанына көз жіберді; ойпаң салаға орын тепкен орыс деревнясының алыста жатып үйлерін санады. Бәрі таныс, бәрі жақын жер мен ел! Бәрі де кеше ғана көріп-көрісіп жүрген жандар! Қандай рахат сақара! Жүрекке өзгеше жылы!...

Ол әлдене бір қиял тербетерлік алдағы өмірдің аса айқын болмаса да, бақытты, шатты, даңқты суреттерін көз алдына зорлап елестеткендей болып жатып көзі ілініп кетті. Қанша уақыт өткенін көзін ашқаннан кейін батуға таяу тұрған күннің ұясына кіріп кеткенінен ғана шамалады, он-он бес минут қана өткен шығар. Бірақ көп уақыт сияқты. Өте көп уақыт! Қатты дауыл соғып жердүние солқылдап тұрғандай, ысқырған желдің дыбысы құлаққа келеді...

Басын көтеріп алғанда алдымен оның көзіне пішен жақтан келе жатқан жаюу адам түсті. Қалың шөпті жапыра басып жақындап келеді. Қолында таяғы бар шаруа орыс. Ысқырған жел болып естілген осы жаюу адамның шалғынмен жүрген аяғының дыбысы екен. Әбдірахман басын көтерген күйі, орнынан тұра қоймай, екі аяғын кесіліп отырды. Төрт-бес қадамдай-ақ жерге келіп қалған бұл адамның түрі де, киімі де қырдан келе жатқан шаруа екеніне күмән келтірерлік емес. Сонда да сергек ұйықтап, сақ жүріп қалған революционердің оң қолы ақырындап ішкі қалтасына қарай жылжыды. Бұл қимылды келген шаруа сезген, сезбегенін кім білсін, әйтеуір ол Әбдірахманның күні бұрын дайындап қойған жауабының үстінен шықты.

— Солдат молодец! — деді ол. Сөйтті де арғы жағын қазақша сөйлеп кетті. — Пішенді жақсы орлаган-сін! Малға шаштырмай, вақытында қандай ақылды жұмыс істеген-сін? Мен анада көріп едім: осы пішенді бір өгіз иіктап жатыр еді. Сабанга түскен өгіздікі арқа кішиді. Пішенге сүйкенеді. Өгіз пішенді көрсе құтырып кетеді. Осы күні ат аз, өгіз көп. Сен жақсы орлайсын; терең орлайсын. Окоп қазып үйренген солдатсын, а? Солдат жұмысқа жақсы. Молодец!

Әбдірахман оның мақтағанына емес, жайбарақат жүрген момын шаруа екеніне және жасының өзінен әлдеқайда үлкен екеніне қарап өте-мөте жылы үнмен:

— Здравствуйте, дед, здешний, — деп сұрады.

— Здрасти, здрасти. Осы жердікі. Мына Богдандыкі,— деді шаруа. Ол мақтауға әбден тұрарлық. Пішен иесі (кім екенін Әбдірахман білген жоқ-ты) кеше ғана бетін жайпақ, астын тап-тар етіп және ара-арасында ат жалындай қыр қалдырып бөлмелеп орлатты; келген мал аттап та өтерлік емес, ордың ішіне түссе айналып та шыға аларлық емес.— Бағана Әбдірахманның өзі де қарап тұрып шаруаның адам сүйсінерлік әрі шебер, әрі мұқияттап берік орлаған орына қатты риза болған еді. Ол мына шаруаның ыңғайына екі үштілеу етіп жауап қайырды.

— Келісті орлаған дейсіз бе? Әрине, кім орласа да еңбегім зая кетпесін деп мұқият орлауға тырысады ғой. Бірақ шаруа байғұстың пішеніне түсетін мал қазір көбейіп тұр ғой, көрия. Ана атты казактар, өгізден де жаман. Бейнеттеніп шапқан шөбіңді жаздың қақ ортасында-ақ аттарына жегізіп бітірді. Ауылға келсе болды — аттарына шапқан шөп салдырады. Мұндай екі аяқты айуанды мен өзім бұрын-соңды көріп-білген жоқ едім. Сіздердің Богдановкаларыңыз аяқ асты емес. Мойны қашық жерде, әдейі арнап келмесе кез келгені соға бермейтін шығар,— деді.

Көмейден шығатын «Қ» мен «Ғ» сияқты күңгірт дыбыстарды ғана жіңішкертіп айтқаны болмаса мына шаруа орыс, қазақ тіліне судай көрінді. Және өзі қазақша сөйлеуге құмартып қалған адамдай, орышпаны қойып, қазақшаға ауа береді. Сондықтан оған жауапты Әбдірахман да өз тілінде қайырды. Ал, шаруа бара-бара тілге де, астарлы сөзге де жетік екенін, тіпті, саясаттан да құр алақан емес екендігін дәлелдей түсті.

— Мына сияқты сен қазған ордай етіп, екі аяқты айуандарға да ор қазып, алдын бөгеп қою керек,— деп күлді шаруа.— Ол соған құлап мойнын үзіп алын, а... сен өзің қай ауылдансын, Сүгірбай ма, Кисік ауылы ма? Әлде Жарма ауылы жақтан ба?

«Мынау менің өзімді танып тұрған қу ғой. Барлық ауылдың атын білгенде, мені де талай көрген шығар...» — деп ойлады да, Әбдірахман күліп:

— Көрия, отырыңыз. Мен Сүгірбай ауылыныңкімін. Ал, сізге шынын айтайын: бұл орды мен орлағаным жоқ, бірақ кім орласа да ерінбей еңбек істейтін адал шаруаның қолы көрініп тұр. Сіз де жақсы байқаған

екенсіз. Бұл орға өгіз түсе алмас. Ал, екі аяқты айуандарға орды менен басқалар, яки шаруалар, мына сіз сияқты адал ниетті шаруалар қазып жатқан жоқ па? Мен сіздің Богдановкаларыңызды жаппай ор қазуға шықты деп естідім... — деді.

Ол қарттың өзі бастаған жұмбағын өзі қалай шешер екен деп, жүзінен де жауап іздегендей бетіне қадала қарай қалды. Бірақ шаруа Әбдірахманның сұрағына тура жауап қайтармай, көзінің астымен қадалған Әбдірахманға бір қарап алып өз ойын түптей түсті.

Сүгірбай ауылынікі болсаң, мен білмейтін ол жерде кім бар? Көзге түсетін жігіттер Айтеке мен Нісеке тұқымы. Айтеке баласы Оральскідегі казактар бунтында ұстатпай кеткен дейді. Әлде сен солмысың?! Айтекеге ұқсайсың! Мен көрмеген едім, — ол болсаң сен бұрын шетте, Күйікқалада жүрдің... Жарайды, айтбасаң да болады. Сүгірбай ауылында карательдер жатыр дейді. Олар Парамоновты да іздеп жүрген көрінеді. Бізге де келді...

Әбдірахман сасып қалды. Бұ бәрін білетін адам болып шықты. Ол жалма-жан тая жауап беру ниетімен қарсы сұрақтап сыр тарту әдісіне көшті.

— Кәрия, оны сізге кім айтты?

— Нені айтасың?

— Айтиевтердің атамандар қолынан қашып шыққанын кімнен естідіңіз?

— Естідік. Біздің Михаил Макеевичтен естідік. Хабар ертеңінде келді. Жаман хабар жата ма. Ізінше карательдер де келді. Михаил Макеевич деп мен Довженконы айтамын. Мен сезіп тұрмын сен Довженконы да, Петр Петрович Парамоновты да білесің. Менің ішім сезеді. Сен білесің гой жасырма, — деді шаруа күліп.

Орал советінің атқару комитетіне мүше болып сайланған Парамонов пен Богдановканың басшысы большевик Довженкомен кездесу үшін Әбдірахман тап осы жерге келген-ді, ымырт жабылғанша аялдап, селоға өз бетімен елеусіз түрде кірмекші еді. Ал, мына ақпейіл шаруа көп нәрселердің ұшын көрсетіп тастады. Сондықтан Әбдірахман жолдастарын анықтап сұрауға бел байлады.

— Кәрия, мен Довженконы да, Парамоновты да бұрын көріп едім, екеуімен де таныспын. «Оларды сен

білесін» деп сіз дұрыс болжап тұрсыз. Ал, Довженко қазір үйінде ме? — деп сұрады Әбдірахман.

Әбдірахман кәрия деп сөйлегенмен бұл шаруаның жасы елуден көп жоғары емес-ау деп шамалады. Бойшаң келген таразы адам; таяуда қырған сүйір иекке көк бурыл қылтанақ қайтадан қаптап келе жатыр да, ал ұстара тимеген қою мұрт әлі қоп-қоңыр, оның ішіндегі азын-шоғын ақ талдар көзге аса ілінерлік те емес; үлкен қырлы мұрны мен тік маңдай жүзіне жарасты сұс беріп тұр; бірақ бет әлібі ызғарлы емес — көз айналасындағы жұмсақ сызықтар мен оның жұқа өңі, әсіресе сөйлеген кезде күле түсетін көз құйрықтары жылы шырайдың белгісі сияқты. Бетіне қарап отырып: «Ақылың да, сұмдығың да мол шығар, бірақ тегің мейірімді жансың ғой», деп бағалады Әбдірахман.

— Айттым ғой оларды білетініңді мен бірден шамалап едім, жолдас Довженко бүгін селода, — деді ол Әбдірахманға таман жақындай түсіп, — ол да қашып жүр. Үйінде жатпайды. Бірақ біз өз адамдарымызды зәбірге бермейміз. Сен жасырма, кімсің, айт. Оларға айтатын сөзің болса жасырма...

Әбдірахманның жүрегіне кәрияның сөзі елжіретерлік бір аталық мейірім құйып жібергендей болды. Оның қиылғандай сұрап «кімсің айт» дегендегі лебізі шексіз есіркеген үн боп естілді. «Енді сақтық етіп бұл адамға жөн айтпау күнә болар» деген оймен ол:

— Біз оларды зәбір-жапаға бермейміз деген сөзіңіз саналы адамның ғана аузынан шығатын адамшылық сөз. Мұны езілген еңбекшілердің ғана шын тілектес адамдары айта алады. Мұндай бауырмал, ерлік сөзіңізге рахмет. Мен сол екеуінің жолдасымын. Сіз мүмкін танып та тұрған шығарсыз. Менің атым Әбдірахман, фамилиям Әйтиев, — деді.

— Моисей Кисляк, Богдановка селосынікімін, — деп шаруа Әйтиевтің жанына қазақша жүгініп отыра қалды да, қос қолын беріп амандасты. — Мені сіз танымайсыз, Айтиев жолдас. Бұрын көрген жоқсыз. Бірақ мен сізді шырамыттым. Ініңізге, әкеңізге ұқсайсыз. Басқа әңгімені селоға барғансын жолдастарың айтар. Жүріңіз.

— Рахмет, ақсақал, көп рахмет. Жылы сөзіңізге сансыз рахмет.

Кисляк балаша күліп, өзінің топшылағанын дәлелдей түсті.

— ...Мен сіздің пішенші емес екеніңізді әп дегеннен білдім. Сонда да хитрить еттім: солдат, орды жақсы казғансын дедім. Ор казған кісі терлейді, шаршайды, қолдары күлбіреп кетеді. Сіздің қол күрек ұстамаған қол, оны ап дегеннен көрдім. Сонсын темір күрек те жоқ кой сізде,— деп күліп айнала бір қарап алды да:— етік жүлігі агарған көп жүріп аяқ ауырған, гимнастерка күнге күйген. Алыстан келгенсін, шаршап келіп көз іліндіріп жатқансыз. Ана «кірік үй» жактан. Ащы бұтақтан келгеніңізді мен көрдім егін басында отырып. Дұрыс па, Айтиев жолдас. Кәрия біле ме?

— Дұрыс, кәрия, бәрі дұрыс... атыңызды қалай дедіңіз, кәрия?

— Моисей Антонович Кисляк.

— Моисей Антонович, арғы жағын айтпай-ақ қойыңыз. Мұндай кезде кімнің кім екенін сұраспаған да жақсы. Ал, Довженконы сіз хабарлап маған жіберсеңіз жақсы болар еді.

— Жоқ, өзің жүр... өзіңіз жүріңіз. Жуынып, тамақ ішіп, сақал алып, ұйықтап алыңыз. Мен өзім күзетіп тұрамын, ешкім келмейді. Келсе де жасыратын жер бар,— деді Кисляк Әбдірахманның қолын ұстап жалынғандай пішінмен.

Село алыс емес еді, бұлар оған андағы-мұндағы көзден жасырып жетпеген кезде келіп жетті.

Жолшыбай әңгімешіл Кисляктің кім екенін білгісі келіп Әбдірахман:

— Қала жақта не болып жатқанын білмейсіз бе? Үлкен фронт жақындады деген әңгіме естілмей ме?— деп сұрап еді.

Кисляк оған:

— Менен ондай әңгімелерді сұрамаңыз. Мен шаруа кісі, ауыл арасының кәкір-шүкір әңгімесі болмаса, ондай үлкен жайларды білмеймін,— деді. Сөйтті де морт қайырған жауабы Әбдірахманның көңіліне келіп ауыр алып қала ма деген адамдай жалтаң-жалтаң қарай берді. Қонақ есебінде мүсіркеп алып келе жатқан бұл жұрт үшін бейнет шеккен жанның көңілін көтеруге тырысты ма, болмаса басқа бір ниеті болды ма, әйтеуір ол:

— Киргиз көршілер бай ел. Мен көп араластым, екі-үш жыл Меновой дворда жұмыс істедім. Сонда киргиз

көршілерімнен тіл үйрендім. Богдановкаға келген соң да ауылмен араласып тұрамын, ана Қожалар тамыр, күнде барып тұрамын, қымыз ішемін, жақсы адамдар, — деп қазақ көршілерін мақтады. — Біз жарлы селомыз. Бір сиыр, бір аттан басқа мал жоқ. Көбінде ат та жоқ. Егін де мез емес. Жер жыртуға күш те аз. Бір екі семья ғана күйлі тұрады, — деді.

Шынында да Әбдірахманның көзіне дәулетті селонның пішіні келе қалмады. Жері құйқалы, суы мол, аяғы бөгетті Тереңсайдың бойын қуалай салған кішкене үйлердің бәрі бір келкі. Төбелері сабанмен жабылған. Алыстан қарағанда жағалай тіккен егіншінің қосындай шошайған төбелері ғана көрінеді. Шағын аула, жинақты қораның төңірегінде мал басы көзге іліне бермейді. Өзі ұзын, өзі жалғыз көшенің екі жағы осы сияқты тізілген төрт бұрышты үйлер ғана. Село жанында көрінім жерден қол бұлғап тұратын жел тиірмен де, асты дүкен, үсті сарай қос қабат үйлер де, шошайған шіркеу де жоқ. Үй сыртында үйілген мая-мая пішен де көрінбейді. Адал бақанның қысқа-қысқа ашалары сияқтынып, ұзын көшеден сайға қарай бұтақтап шыққан келте орамдар да томпиған үйлерге толып тұр. Бәрін бір қалыптан шығарғандай және бәрінің сырты ақ балшықпен сыланыпты.

Сырт көрінісі жұпыны, қара-құрасы аз, қыбыры кем, даңғыр-дұңғыры жоқ жым-жырт жатқан дала қойнындағы бұл момақан село адамға бай екен, әсіресе бала мол көрінді.

Кешке таман көшемен өтіп бара жатқан солдат киімді, сақал, мұрты өсіңкіреген қара қазаққа қарап көшенің екі беті әйел мен баладан өріліп қалды.

— Мама, мама, дядя Кисляк солдатты айдап келеді, қарашы. Эне, қарашы, — деді бір бала көріп тұрған мамасының етегінен тартып.

— Цып. Солдат емес, киргиз, — деді шешесі баланың төбесінен нұқып қойып.

— Әрине, киргиз. Сен солдат пен киргизді айыра алмайсың, — деп әйелдің екінші баласы білгішсі қалды. Бірақ бірінші бала да өз пікірін дәлелдеу үстіне тапқырлық көрсетіп жатты.

— Киргиз да, солдат та, — деді ол. — Көрмейсін бе, гимнастеркасы бар. Ал, өзі қап-қара.

Кисляк пен Әбдірахман ұзын көшемен көп жүрмей, бір үйге бұрылды. Үйдің арт жағындағы қарағаймен

шегендеген биік қақпақты құдықтың жанында бір қолымен атының мойнын, бір қолымен жас келіншектің белінен орай құшақтап ұзын бойлы, қапсағай қара жігіт өзіне қарай тартып тұр еді.

— Ваня, ақымақтанба... жібер шелекті, үйде жұмыс көп, кеш болды. Қараңғы түсіп барады, — дейді келіншек, жігіттің қолынан аса босана қойғысы келмейтін жұмсақтау үнмен.

— Мен шелекті ұстап тұрғаным жоқ, сені ұстап тұрмын, сонсоң, сенің үйіңде жұмысың бар екен деп мен атымды суармауым керек пе, ақылды келіншек? — деп қыса түседі Ваня дейтін ұзын жігіт.

— Жібер деймін, Ваня! Ақымақтанба деймін, Ваня. Жұрт көріп тұр ғой...

— Бөтегенді бұлтитып, өзіңді шелегіңмен қосып атқа өңгеріп алып кетейін бе?

— Қолыңнан келмес!

— Алып кетсем қайтесін?

— Ваня, ақымақтанбай жібер. Әне, Моисей Антонович келіп қалды. Ваня, сен нағыз ақымақсың. Жұрттың жолын бөгейсін, жібер деймін шелекті, — деп әйел даусын ширата, өзі жұлқына түсті. Бірақ жігіт оны босата қоймай, қолымен белін құшақтаған күйі бұрылып қарады да:

— Е, Моисей Антонович келіншек көрмеді дейсін бе. Жас кезінде ол өз деревнясында первый порубок болған кісі. Солай ма, Моисей Антонович? — деді кішкене шарбақ қақпаның алдына келіп қалған Кислякке қарап күліп.

Әбдірахман ұзын жігіттің әйелді құшақтап тұрғанын жаңа ғана көрді. Жігіт те оны көзі шалып қалып, танитын адамдай ыржия түсті.

— Ваня, — деді Кисляк орысша, даусын көтеріңкіреп, — госпитальдан шыққан солдат. Алыстан келеді екен. Сен де солдатсың ғой, сенің үйіңде болсыншы таң атқанша, — деді. Оның даусын қатардағы үйлер түгіл, көшенің арғы бетіндегі адамдар да естігендей болды. Сөйтті де ол: — бері келіп кетші, — деді ат суарған жігітке ақырын ғана. Суға қанған ат, қақпа алдындағыларға едірейе қарап ақтық ұрттаған суын құдық басының қақ тұра бастаған көк балшығына ағызып тұрып бүйірін шығара демін бір-ақ алды. Ал, «шелегімді бер деп» асыққан әйел, енді әбігерленген жоқ. Ол қақпа алдындағыларға «қайдан келіп қала қойып

едіндер» дегендей, аузын томпайта қарады да, белін босатып, ұзын қолын сермей түсіп адымдап бара жатқан Ваняға қабағын шытты.

— Сен Ваня, ешқайда шыққан жоқсың ба? Батькоң үйде ме, — деп сұрады да, — мына кісіні Довженко мен Петр Петровичтің біріне алып бар, — деп сыбыр ете қалды Кисляк оған.

2

Петр Петрович Парамонов Әбдірахманды Богдановка ячейкасының мүшелерімен таныстырды.

3

Аңдыған жау аяқ астынан да шыға келеді. Парамонов пен Әбдірахман іңірде село шетіне ақтар отряді келіп кірді деген хабар алды.

— Петр Петрович, бір взводқа жуық адамымен офицер Белов келе жатыр. Қазір село шетіне кірген де шығар. Өкше арты Покатиловка, бірақ мен Кобецпен кеше ғана хабарласып едім — ол «қозғалыс жоқ» деген. Соған қарағанда дұшпан отряді тура келе жатқан сияқты, — деді жас Белан «тықырға» есік ашқан екеуіне.

Бұл жұрт орынға отырған кез еді. Тереңсай беттегі Моисей Кисляктің кішкене шоланында сығырайған май шамның шүберек білтесін қайта-қайта түзеп, Петр Петрович Парамонов тізім жасаған Әбдірахманға жарық етіп отырған. Жасырын комитеттің бұл екі мүшесі соңғы күндері елеусіз жүріп керек адамдармен ауызша тілдесіп «Халық дружинасына» жазылғандардың тізімін тағы да сыннан өткізген. Ең табанды, ең алғыр жігіттердің бір тобына қолда бар қаруды ұстатып, Оралдағы ақ казактар мен Жымпитыдағы Досмұхамбетовтер үкіметіне қарсы амал жасауға бел байлаған: бұл «екі үкіметтің» еріксіз ат пен жігіт, ақша мен астық жинап елді ығыр еткені күн санап, ай санап еңбекшілер өшпенділігін арттыра берді де, қарсы күресушілер тобын бұрынғыдан да молайта түсіп еді. Осы жайды есептеп күрес әдісін жобалаған бұл большевиктер алдымен елден салғырт жинатпауға әрекет етпекші болды. Онан кейін қазақ даласын қолына берік ұстап, Жымпиты қаласын мықтап сүйенерлік іргелі пункт ету ниетімен Оралдан күні-түні қару-жарақ пен интенданттық мүлік

тасыған жау жолына бөгет жасау міндеті туды. Сондықтан жау-жорыққа жұмсап алатын қиып түсерлік отряд тізімінің ең басында Иван Белан тұрған. Бұл кәдімгі жас кезінде деревняда жүйріктігімен Ванька-Ветер атанған, жиһангерлік соғыста «тіл» алып келудің жойқын «маманы» болып, Иван-Вихорь деген ат тағылған Иван еді.

Қазір Әбдірахман мен Парамонов отырған шоланның сырт жағынан келіп Кисляктің балтамен ағаш шабатын сандалына әдетінше екі рет теуіп, жерге бір түкіріп қалып, дыбыс беріп, ішке кірген бұл жас Беланның әкелген хабары селт еткізерлік хабар еді.

Әбдірахман мен Парамонов та орындарынан командымен тұрғандай ұшып тұра келді, екі адамның оқыс қозғалысынан май шамының өлмеші жарығы лып етпестен-ақ өшіп кетті. Әбдірахман қараңғыда шырпы іздеген Парамоновқа:

— Петр Петрович, жақпасаң да болады. Қағаздар менің қолымда, — деді.

— Облава¹ жасау ниетімен келген шығар, бір взводтай болса бұл тегін жүрген отряд емес. Алдымен селодан шығып кетейік, содан кейін бұл отрядтің не пиғылы барын және қалай қарай қозғаларын — сырттан байқайық, — деді Парамонов.

— Дұрыс ақыл. Ал, жалғыз біз емес, басқа жігіттер де білдірмей селодан тегіс шықсын. Бірақ байқасын, қолға түсіп қала көрмесін. Ваня, сен хабарландырасың ба Сорокаларды, — деді Әбдірахман есік алдында тұрған Беланға қарап.

Ол Беланның жүзінде қандай өзгеріс барын қараңғы шолан ішінде тұрып көрмесе де шамалағандай болды, нендей құдіретті жау болса да қырқып түсерлік алмастай өткір жас солдаттың айта қалғандай бір қимылдап қалуға желіккен түрі бар екені үнінен де байқалып тұр еді. Беланның үні бұйрық күтіп командирдің алдында тік тұрған жауынгердің селт етпес тастай үні.

— Мен Сорока мен Науменкоға айтып келдім, — деді Белан, — олар қазір осында келеді.

— Жарайды! — деді де Парамонов пен Әбдірахман ауланың ішіне қарай шыға берді.

Кисляктың үйі селоның шетінде еді де, оның бір жағын жиілеп шанышқан қадамен қоршаған бақшасының

¹ О б л а в а — шашау шығармай ұстау.

нақ түбіне жыраның иіні тірелетін. Бұл жыраның басы қыр жақтан, сонау Арқа беттегі жонайттан шығады да, аяғы терең саймен ұласып кетеді. Жазғытұры қар суы қырдан жылап ағып, малдың жалғыз аяқ жолындай етіп салған бұл жыра қылдай болып басталып, бара-бара ұлғайып, кеңейіп, тереңітіп барып сайға құйып кететін. Ауладан шыққан күйі бұлар сол жыраға түсті. Бұрын балалар ғана жасырынбақ ойнайтын бұл жыраны көптен бері үлкендер де жақсылап біліп алған-ды. Оның ойлы-қырлы жері де, шөбі мол бұйра жиегі мен түксіз, тақыр иіндері де мәлім; ал оның түбі ұзын бойына, қара жолдың тармағындай, шөп шықпаған ирек жырынды. Осы жыра мен аяғы жалпақ қара су — Тереңсай көптен бері Богдановқадағы комитет штабының жиналып мәжілістесетін, мәжілістен кейін көзге түспей жан-жаққа тарап кететін бүркеме орны болып кетіп еді. Тап осы жыраның Тереңсайға құятын жерінде қару тыққан қуыс та бар-ды...

— Ваня, сен қалғандарды тезірек жеткіз; өзің онан кейін жыраның аузында бол. Ал, келген отрядтің қайда тоқтағанын, не ойы барын байқауға қарттарды салған мақұл болар. Сен батькоңды түсіндірерсің,— деді Парамонов ақырын ғана Беланның құлағына төніп.

Сөйтті де ол еңкейіп, Әбдірахманды қолынан жетелей ілгері қарай жылжи түсті.

Жыраның бұл тұсы адам еңкеймей жүрсе де бойын жасырарлық, теп-терең еді және түбі де нақ жиегіне дейін бидайығымен кей жерде қарабарағы аралас өскен қалың жыныс-ты. Бұлар селодан екі жүз қадамдай аулақ шыққансын шөбі сирек тықырлау бір иінге тоқтап, өрмелеп жиекке асылып, кейінгі жаққа көз салды. Бұл кезде отряд село шетіне келіп кіріп те қалған еді. Көп аттың тұяғының күңгірт дүрсілі, адамның дыбысы, иттердің қаша үріп қаңсылай абалағаны жіңішке селоның бір шақырымдай жердегі екінші басында әбігерленген даң-дұң шығарды. Осы кезде жыраның бас-жағынан екі кісінің қараңдаған төбесі көрінді де, төменге түсіп жоқ болды. Бұл қараңдағандардың өз кісілері екеіні біліп Әбдірахман мен Парамонов екеуі тез қимылдап бір амал істеудің жолын айылдасты.

— Бір взводпен айқасу оңай жұмыс емес, бірақ ебін тауып бұларды қарусыздандыру керек, қалайда қарусыздандыру керек, Әйтиев. Дұрыс айтамын ба?— деді Парамонов.

Әбдірахман жыраның жиегіне білегін сүйеп, білегінің үстіне иегін қойып, екі көзі селода, ойланып тұр еді. Парамоновтың пікірі бәріне де ортақ, көптен бері ортаға салып шешілген пікір сияқты. Өйткені реті келген жерде қарсы тұрып, жау жағының ардаңдай басқан аяғына тұсау салу — ең болмағанда жолын бөгеу арман еткен міндет қой. Бірақ қайтіп қарусыздандыру керек? Бұл жұмыстың айла-тәтігі қалай болар — неден бастап, қалай тындыру керек? Ішкі беттегі көп селолардан ат пен азық жинап, берген жерде қолынан, бермеген жерде жолынан алып жүрген бұл Белов отряді көптен көзге түскен отряд. Солай бола тұра бұл отрядтің Богдановқаға қашан келетіні, қанша адаммен келетіні және қай кезде келетіні мәлімсіз-ді. Мұны күн бұрын ойлап, жан-жағын өлшеп-пішіп қапысыз соғу тәсілі шешілген жоқ-ты. Ал Парамонов айтқандай бұл облава жасауға шыққан болса деревняны жан-жақтан қоршай келмегеніне кімнің көзі жетеді. Уақыт қорғанған адамға да, бас салатын адамға да дегендей: кәдімгі қара ымырт, ай жоқ; аспанды жұқалап жылы бұлт бүркей түскен — жұлдыз жарығы да мез емес; жалпақ даланы да, селоны да түн қымтай бастапты.

... Ал отряд бұл жерге аялдамай ма, аялдаса қона ма? Бұл да мәлімсіз жай...

— Петр Петрович, менің ойымша алдымен қолдағы бар адамды бар қарумен құралдандырып, осы «траншеяда» ұстап отыру керек. Сонан кейін тың тыңдауға адам шығарамыз, — деді Әбдірахман.

Парамонов оған жауап қатқан жоқ. Әбдірахман сөзінің орындылығын іспен дәлелдегендей жыра ішімен аяқтарын жүгіре басып келген екі адамға:

— Науменкомысың? Тез жүгір, жыраның сай жақ сағасын күзет. Артық дыбыс шығарма, қара-құра көрінсе қару жұмсамай тез хабарла. Ұқтың ба? Жау қулығын асырып кетіп жүрмесін, байқа. Түсінікті ме? Ал, Сорока, сен мылтықтарды жеткіз. Патрон бөлек. Науменко орнын көрсетеді. Шырпы шағушы болмаңдар. Ұқтың ба? Тез, достым, тез. Түсінікті ме? — деді де жыра бойымен жүгірген екеуінің соңынан өзі де ілесе кетті.

— Петр Петрович, мен барайын, сіз мұнда қалыңыз, — деп еді, Әбдірахман сыбырлай сөйлеп, ал Парамонов:

— Мыналар патрон тыққан орынды жаңылып қалуы мүмкін. Түсінікті ме? — деп артына қарамастан жүгіре берді.

4

Беланның Әбдірахман мен Парамоновқа: «Бір взводқа жуық адамымен Белов офицер келе жатыр» дегені әбден көзі жетіп айтқан дәл хабар емес еді, өйткені бұл отряд бір взводтан әлдеқайда саны кем отряд болатын. Ал, Беланды шатастырған төмендегі жайлар болды. Войско үкіметінің интендантствосында қызмет істейтін офицер Белов бұл жолы өзінше үлкен тәсіл жасаған. Ол өз қарауына тиген Жайықтың сол бетіндегі қыруар деревняларды шетінен түсіп жағаламады, шахмат ойынындағы аттың жүрісі сияқты етіп, бір, деревнядан екінші деревняға қиғаштап асып түсіп отырды. Ондағы ойы күтпеген жерден үстінен шығып, елдің қолдағы бар ат пен азығын аңдаусызда шашау шығартпай алу еді. Ал, айла-қулығы мол украин шаруалары өткен жолы ретін тауып, кейбір жерлерде атын да, азығын да жасырып қалған. Долинноеда Белов қона-түстене жатып үй қалдырмай тінтсе де, бір түйір дән таппай, ыңғыршағы айналған мәстектен өзге қолға ілігерлік жылқы кездестірмей қайтқан-ды. Сондықтан ол бұл жолы айласын асыруға тырысты: отыз шақырымнан астам жердегі Новопавловкадан түстен кейін шығып, жолдағы Покатиловкаға соқпай, оның қыр жағымен айналып өтіп, ымырттата осы Богдановка селосына жетін еді. Және мұнда жай кірген жоқ, қасындағы он бес солдаттына селоның жайылыста жатқан бүтін саяғын жолшыбай жинаттырып, алдарына салып айдай келген болатын. Осы кезде Белан өзінің көңілі қалаған Мариясымен құдық шегенінің үстінде құшақтасып отыр еді. Қас қарайып қалған, алыстағы дүбір алдымен құлаққа шалынды да еңкейіп қараған жіті көзге басында топталып, жұмарланып көрінген қалың қарасын келе-келе қаптап өріп келе жатқан аттылы адамдарға айналып кетті. Белан олардың құр ғана аттылы емес, мылтықтары шошайған солдат екендерін де біраз жерден айырып қалған. Бірақ ол ашу қысып, ұзақ отырып әбден байқап алмай аттылысын да, аттылар айдап ортаға алған жылқысын да қарулы солдатқа санап еді.

Мына бандиттер тағы да келіп қалды,— деді ол орнынан ұшып тұра келіп.— Маша, сен Моисей Антоновичке жүгір, қапы қалмасын, отряд келіп қалды, мен Петр Петровичке кеттім...

— Сол Белов офицер ме екен?— деп еді Маша таңданып, оған бүркітше шүйілген Белан:

— Жап аузыңды! Офицер емес, бандит! Ел тонаушы! Жесір әйелдерді аңдыған төбет! Ендігәрі ол тағы да «шәлі» берсе, мен сені де, оны да өлтіремін. Ол бандиттің сүйегінен сенің басыңа крест қоямын,— деді даусы да, түсі де бұзылып, жер астынан шыққандай болып.

— Сен Ваня, қояншықсың! Босқа күйдіресін. Мен өзім өлтіремін ол бандитті, ендігәрі шәлі сыйласа,— деді Мария да түсін өзгертіп.

Бірақ Белан оның соңғы сөзіне құлақ ілмеген сияқтанды. Оның қаны қайнап, түсі бұзылып кеткенін Маша тісінің шықырлағаны мен қолын жұлқып тастаған қимылынан анық сезді; жүзін анықтап көріп, көзіне қарай алмады. Әйел тек қана «бір үлкен бақытсыздыққа өзіңді де, өзгені де ұшырататын шығарсын» деп ойлап, ақырын дауыспен:

— Моисей Антоновичке не дейін,— деп сұрады.

— Қапы қалмасын, бір взвод отряд де...

Белан аршындай ұмтылып, екінші үйдің ауласынан әрі асып жоқ болды да, Мария старостаның үйіне қарай жүгіре берген.

Үлкен-кіші деп, таңдап түсетіні жоқ, бәрі бір келкі, қара торғайдың ұясындай томпып тізіліп тұрған шаруа лашықтарының шеттегі бір тура келгеніне тоқтап, отряд айдап әкелген аттарды аулаға иірді. Жалма-жан жүген жинауға жұмылған солдаттар өгіздің бас жібін, ноқта мен шылбырды, жеңіл-желпі арқанға дейін қоймай сыпырып, айдап әкелген аттарды ұстап тізе бастады. Жүген мен ноқта жетпегенін арқанмен матастырып жатты. Топтап айдаған дүбірге, қару-жарақты адамдардың өктем қимылы мен абыр-жұбырына елегізіп, кейбір қамыттан мойны босап, белін көтеріп қалған аттар аулаға кірмей, кіргеннен кейін де қайтадан қашып шығып әлекке салды. Сороканың өз қорасынан басқа жерге тұрмайтын үлкен көк аты жем жеп үйренген астауына қашып кетті де, оның соңынан Беланның сары

аты ере жөнелді. Сатып алған малдай-ақ, өзгенің жылқысына қожайынсып қалған солдаттың бірі бұл екі атты қайырмақшы боп соңынан шоқақтай түсіп еді, бағанадан бері, кешкі дүрмекке ызалана шабалақтаған бір ит желіп бара жатқан атқа қосыла кетті. Әрі артынан айқай, әрі ит қабырғалаған ат құйрықты көтеріп елірген бойы Беланның кішкене қақпасына тұмсығы тірелгенше шапты...

Село шетіне отряд келгенін кәрі Белан ести қойған жоқ-ты. Ол мезгілсіз қайтып келген атты қақпаны ашып, ішке кіргізді, де мойнынан сипалап, лапас астына қарай жетектеді. Бірақ артынан ере келген аттылы солдат аттың кірген қақпасын байқап қалып, шал жайлап үлгіргенше, ол да келіп жетіп еді.

Ләззәтті минутін бөліп, еріксіз құшағын жаздырған жауды Иван Белан атып жібергендей болды. Ол құдық басынан тұрып, хабар беру үшін — Парамоновқа жеткенше ашу мен кектің құшағында болды, жауынан қалайда өш алудың жолын ойлады. Деревняға кештетіп кірген отрядтің Белов бастаған ат, азық жинаушы топ екеніне ол шек келтірген жоқ, өйткені сол маңда бұлардан басқа қарулы солдаттар болмайтын.

... Айнала шарлап, шаруаның күн көріп отырған жалғыз атымен, шоланындағы ақтық астығын тиетіп жүрген бұл мейманасы асқан әмірші осы селоның тағы да там-тұмын тақырламақшы ма? Бұл жолы кімнің атына құрық салынбақшы? Сары аттың кезегі ме?.. Онан да әрі... Еріккен офицер өткен жолғы ермек еткендей Машаның иегінен көтеріп мөлдір көзіне мөлімекші... өзіне-өзі сеніп, білгенін істеп, кеудесін көтерген иттің баласы!..

Беланның ойына офицер Беловтың алдымен өзін қолға түсіру амалы өріле берді. Оның көз алдында жас кезінде әкесімен бірге базарға торай апарғаны елестеді, Иван торайды қуып жетіп аяқпен қағып, домалатып жіберді де, оны орнынан тұрғанша желкесінен ұстап қапқа тығып та үлгірген. Зар қаға шыңғырған торай арбаға салғаннан кейін де тулап көп заман бебеу қаққан! «Сол торайдай етіп қапшыққа тығамын мен сені» деп тістенді ол офицер Беловқа сыртынан кіжініп, «торайдан да жаман шыңғыртармын әлі, тұра тұр, иттің баласы!» Ол тап сол минутте Беловты қапшыққа са-

лып көтеріп келе жатқандай иығын көтере түсіп: — Жоқ, шыңғырса жұрттың бәрі естиді. Тап әлгі Туриндегі¹ қолға түсірген Герман фельдфебеліндей² етіп желкеге бір нұқып: «Өшір үніңді, әйтпесе котлет етіп жіберермін», — деп күбірледі.

Бірақ түтеген Белан Парамоновтарға келіп отряд туралы мәлім еткенде өзінің ойлап-пішкен: «Қапшыққа салып алу жоспарын» айтпады.

Жұртқа бойлай ақыл айтып, жөн сілтейтін әрі білгіш, әрі шешен Парамонов пен атаққа шыққан оқымысты қазақтың алдына келіп тік тұра қалғанда ашудан көрі оны әдеп сақтау сезімі жеңіп кетті. Бұл екі басшының нұсқаусыз өз бетімен іс істеу оған ақылсыздық сияқты көрінді. Айлап, жылдап оқытқан ұстазындай дүниеге көзін аштырып саяси санасын оятқан Парамоновқа ол өте-мөте ден қоятын, оны ең қадырлы адамы есебінде құрметтейтін. Оның айтқан әрбір сөзін азаппен тапқан асыл қазынадай, бір түйірін жерге түсірмей қағып алуға тырысатын. Сол Парамонов: «Ваня, сен қалғандарды тез жеткіз. Өзің жыраның аузында бол. Отрядтің не ойы барын байқауға қарттарды салу керек. Сен батьконді түсіндірерсін», — деді. Бұл салмақтап айтқан қысқа-қысқа сөздер Беланға тап осы минутте істейтін істің программасы сияқты көрінді де, ол басшының берген нұсқау-бұйрығын тапжылдырмай орындау үшін кері қарай жүгірген болатын.

Жолда ол көшемен шапқан аттың дүрсіліне құлағын тосып тұра қалды. Жүресінен отыра қалып қараған Беланның көзіне тап өз қақпасына қарай бұрылған аттылының түн ішінде шамадан тыс зорайып көрінген бейнесі ілінді: бұл аттылының солдат екендігіне Беланның иненің жасуындай да шұбасы болмады. Өйткені мылтығы шошайған қарулы адам. Ендігі мұның ойына келгені: «Мұның біздің үйде қандай жұмысы бар? Мені іздеп келді ме? Онда қалай болғаны — бір бұзық сырттан көрсетті ме, коммунист деп? Парамонов айтқандай бұл облава болды ғой?!» — деген ұшы-қиыры жоқ жалғасып жатқан күдікті болжал мен сұраулар болды. Бірақ көп ойлауға уақыт жетпеді, — солдаттың не үшін келгені екінші минутте-ақ белгілі болды...

Белан өз қақпасының алдына таман жақындай түс-

¹ Туринг — қаланың аты.

² Фельдфебель — әскери атақ.